

UDC 94(4):94(5)

TO THE QUESTION OF HISTORICAL FATE OF THE KHAZARS OF NORTH-EASTERN BLACK SEA REGION

O. Bubenok

DSc (History), Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

helgebub@i.ua

Even today it is not clear what happened to the Khazars of Taman peninsula and nearby territories in a period that followed on falling of the Khazar kaganate and then Tmutarakan principality in modern historiography. The written sources marked an appearance of the Khazars in the Eastern Black Sea region yet in the beginning of 8th century AD. For example, the Anonymous “Raven Cosmography” wrote about them. According to the data of Khazar-Hebrew documents, the Khazars were in the North-Western Caucasus every time up to the catastrophe of the Khazar kaganate in the second half of 10th century AD. Traditionally these Khazars were attributed as the Jews. In connection with the information on the Tmutarakan principality the Old Rus’ian chronicles remembered the local Khazars in the description of events of 11th century AD. In 12th century AD an Arabian geographer al-Idrisi placed the staying of the Khazars on the East bank of the Black sea. In the middle of 13th century AD the West European traveler John de Plano Carpini mentioned the Jewish Brutaches twice among the peoples conquered by Mongols in his “Historia Mongalorum”. However Plano Carpini mentioned also the Khazars separately. Maybe, the information about many Jews in the land of Brutaches allowed Plano Carpini to consider that all Brutaches were the Jews. However it was mistake. According to N. M. Karamzin, the Burtans, who lived in Kuban basin in 18th century AD, were the descendants of Brutaches. They were not the Jews but the “Hebrews” lived near them. N. M. Karamzin believed that these Burtans were the “Burtases” who took part in Kulikov battle in 1380, according to the Russian Chronicles. The last supposition is fully plausible because the written sources did not mention directly the Burtases in the Northern Caucasus and also as the Jews. Maybe the descendants of Jewish Khazars from Taman peninsula could settle among the Brutaches. Thus, the described by al-Idrisi Khazars could be not only the descendants of ethnic Khazars but also the population which could appear here together with Khazars. The data of archaeology confirm it. So, to the South from Taman peninsula during the post-Khazarian period the cremations were made under tumuli. However yet in 8th – 10th centuries AD the simple cremation of Saltive culture were spread exactly on this territory.

Keywords: Khazars, Taman, Tmutarsakan, Brutaches, Burtases, Jews, cremations

О. Б. Бубенок

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНУ ДОЛЮ ХОЗАР ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР’Я¹

Дотепер у сучасній історіографії не склалося однозначної думки щодо долі хозар Тамані і сусідніх територій у період, що настав вслід за падінням Хозарського каганату, а згодом Тмутараканського князівства. Одне безсумнівно: доля хозар була тісно пов’язана з долею місцевих євреїв. Цілком можливо, що для прояснення ситуації в цьому субрегіоні необхідний аналіз письмових та археологічних джерел у хронологічній послідовності.

Відомо, що землі Північно-Західного Кавказу і пов’язаного з ним територіально Таманського півострова здавна привертала увагу єврейських купців. Про це можуть

свідчити єврейські надгробки перших століть нашої ери з Фанагорії на Таманському півострові. Дані письмових джерел дозволяють вважати, що й у хозарський час євреї продовжували проживати там. Так, Феофан, описуючи ситуацію в Східному Приазов'ї наприкінці VII ст., відзначив, що “в Фанагории и живущих там евреев обитает множество народов” [Чичуров 1980, 60].

Письмовими джерелами поява хозар у Східному Причорномор'ї була відзначена вже на початку VIII ст. Принаймні в “Космографії” Равеннського Аноніма зазначено: “Далее в равнинной местности расположена чрезвычайно обширная как в длину, так и в ширину [страна], которая называется Хазарией; этих хазаров вышеупомянутый Иордан называет агацирами. Через эту страну хазаров протекает множество рек и среди прочих большая река, которую называют Куфис (Кубань)...” [Подосинов 1999, 227; Бубенок, Радівілов 2010, 45–46]. При описі подій X ст. хозарсько-єврейські та деякі мусульманські документи згадували про хозар-іудеїв у зв'язку з подіями на Таманському півострові [Коковцов 1932, 102; Голб, Прицак 1997, 141; Гаркави 1870, 251].

Після прийняття хозарами іудаїзму іудейське населення на Таманському півострові і на сусідніх землях мало б збільшитися у першу чергу за рахунок хозар-іудеїв. Принаймні дані “Листа Йосипа” і “Кембриджського документа” свідчать про постійне перебування хозар на Північно-Західному Кавказі аж до катастрофи Хозарського каганату в другій половині X ст. Так, у Розлогій редакції листа хозарського царя Йосипа перераховані хозарські фортеці, що розташовувалися в західній частині Хозарського каганату, включаючи східне узбережжя Чорного моря, де згадана хозарська фортеця “С-м-к-р-ц” (С-м-к-рай), у якій багато сучасних дослідників схильні бачити Тмутаракань-Таматарху-Матарху [Коковцов 1932, 102]. Досить характерно, що фортеця “С-м-к-р-ц” (С-м-к-рай) ще в середині X ст. була керована хозарською адміністрацією, на чолі якої стояв “Булшци”, про що повідомляє анонімний автор документа Шехтера [Голб, Прицак 1997, 141]. Ця ж фортеця фігурує у творі Ібн ал-Факіга “Книга країн” (X ст.) під назвою “Самкуш-єврейський”, у тому фрагменті, де описується маршрут із Чорного моря до Каспійського [Гаркави 1870, 251; Калинина 1986, 75]. У зв'язку з цим варто звернути увагу на зауваження О. О. Тортіки, що в цьому випадку «використання визначення “єврейський” можна розуміти і як поінформованість арабського автора про іудаїзм хозар, і як повідомлення про наявність значної іудейської громади в цьому місті в хозарський час» [Тортика 2006, 240]. Отже, у IX–X ст. у фортеці “С-м-к-р-ц” (С-м-к-рай) на Таманському півострові іудейське населення було представлено як хозарами-іудеями, так і єврейськими купцями, які в іудейський період історії Хозарського каганату мали злитися в одну громаду. Принаймні письмові джерела не відокремлювали хозар від євреїв у районі Таманського півострова. Отже, така ситуація повинна була зберігатися й у післяхозарський період (якщо порівнювати зі станом справ в інших містах Русі, наприклад у Києві).

Давньоруські літописи у зв'язку зі звістками про Тмутараканське князівство неодноразово згадували хозар як безпосередніх учасників бурхливих подій на Північно-Західному Кавказі. Можливо, тмутараканські хозари фігурують у творі Іакова-мніха “Пам'ять і похвала князю руському Володимирові” (XI ст.), де йдеться про похід київського князя Володимира проти хозар за кілька років до 988 р.: “Тако же пребывающую князю Володимерю в добрых делех, благодать божия просвещаше сердце его, и рука господня помагаше ему. И победяше вся врагы своя, бохутся его вси. Идеже идяше, одолеваше Радимици победы и дань на них положи, Вятичи победы и дань на них положи на обоих, и Ятьвягы взя, и сребныя Болгары победы, и на *Каза-ры* шед, победы я и дань на них положи. Умысли же и на Гречки и град Корсунь...” [Зимин 1963, 71]. “Повість минулих літ” не зберегла вказівки про похід саме проти хозар. Однак є підстави вважати, що ці події були пов'язані з повідомленням

давньоруських літописів про події 985 р.: “Иде Володимир на болгары с Добрынею, уем своим, в лодях, а торки берегом приведе на коних, и так победи болгары” [ПВЛ 1950, 59].

Щодо коментування зазначеного пасажу думки дослідників розділилися. Так, С. О. Плетньова вважала, що київський князь Володимир воював проти волзьких булгар, а торки-огузи під час цього походу рухалися на північ уздовж лівого берега Волги [Плетнева 1990, 23]. На думку академіка П. П. Толочка, Володимир здійснив похід на Волзьку Булгарію. Щодо участі в цьому поході торків він висловив думку, що в ньому брали участь “саркельські гузи” [Толочко 1999, 80]. У зв'язку з цим особливий інтерес становить думка А. П. Новосельцева, який вважав, що київський князь здійснив напад на приазовських болгар, а не на волзьких булгар [Новосельцев 1990, 227]. Отже, торки-огузи мали проживати в Приазов'ї. У ситуації із фрагментом із твору Іакова-мніха бентежить лише використання ним терміна “сребныя Болгары”, під яким звичайно мають на увазі волзьких булгар. Однак варто враховувати, що в давньоруській мові термін “серебряный” означав не тільки “зроблений зі срібла”, а й “багатий”. Отже, прив'язка в даному випадку болгар до Середньої Волги не зовсім виправдана. Це могли бути і приазовські болгар. Таким чином, є підстави вважати, що Володимир разом зі своїми союзниками, приазовськими торками, здійснив похід на Північно-Західний Кавказ саме в 985 р. і в результаті цього підкорив не лише приазовських болгар, а й тмутараканських хозар.

Як відзначив О. В. Гадло: “Похід Володимира на козар, а під цим етнонімом літопис розуміє не тільки тмутараканських іудеїв, а й усе корінне населення тмутараканської общини, привів до встановлення в кінцевому підсумку руського протекторату над містом і прилеглою до нього околицею” [Гадло 1994, 81]. І вже незабаром тмутараканські хозари почали брати активну участь у політичних подіях, що відбувалися на Русі після смерті Володимира.

Давньоруські літописи, подаючи відомості про Тмутараканське князівство, неодноразово згадували хозар як безпосередніх учасників бурхливих подій на Північно-Західному Кавказі. Тмутаракань у давньоруських літописах згадується при описі подій 988 (6496), 1023 (6531), 1064 (6572), 1065 (6573), 1066 (6574), 1077 (6585), 1078 (6586), 1079 (6587), 1083 (6591) та 1094 (6602) рр. При цьому тмутараканські хозари згадані лише під 1023 р., 1079 р., 1083 р., а після 1094 р. зникають повідомлення про саму Тмутаракань і про хозар, які жили в ній.

Так, хозари з Тмутаракані вперше згадуються у зв'язку з походом тмутараканського князя Мстислава проти київського князя Ярослава в 1023 (6531) р.: “В лето 6531 (1023) собрася Мстислав со Козари и Касоги на Ярослава, брата своего. Ярослав же бе тогда в Новгороде” [Ипатьевская летопись 1843, 265]. Вдруге тмутараканські хозари згадані під 1079 (6587) р. у зв'язку з міжусобною боротьбою між князями Південної Русі. У той час тмутараканський князь Роман Святославич з'явився біля кордонів Переяславського князівства, але половці зрадили його та, уклавши мир з його ворогом Всеволодом, за порадою хозар убили Романа на зворотному шляху. У результаті цього хозари захопили Олега Святославича, який залишився в Тмутаракані, і відправили його до Візантії. Всеволод же надіслав до Тмутаракані свого посадника Ратибора: “В лето 6587. Приде Романъ с Половце к Воиню, Всеволод же ставъ у Переяславля и створи миръ с Половце; и възвратися Романъ въспять, і бывшу ему, убиша и Половце Романъ, месяца августа 1 день; и суть кости его и до сего лета тамо лежаче, сына Святославля, і внука Ярославля; а Олга емше Козаре поточиша [за] море Царюгороду. Всеволодъ же посади посадника Ратибора Тмутараканю” [ПВЛ 1990, 314–315]. Однак розплата для хозар за вчинене настала вже в 1083 (6591) р., тому що тоді Олег Святославич повернувся з візантійського полону до Тмутаракані, вигнав звідти Давида та Володаря і покарав хозар за убивство його брата та злий намір проти нього самого: “В лето 6591. Приде из Греков Олег

Тмутараканю, и ять Давыда и Володаря, и седе Тмуторокане; и исече Козары, иже беша советници на убиение брата его и на самого, а Давыда и Володаря пусти” [Воскресенская летопись 1856, 3]. Щодо позицій хозарського елементу в Тмутаракані не можна не погодитися з думкою М. І. Артамонова, який, зокрема, відзначив: “Можна припустити, що саме хозари тримали у своїх руках торгівлю цього міста, а разом з тим у якійсь своїй частині вони склалися з євреїв, які здавна оселилися в ньому і після прийняття хозарами іудейської релігії вони почали вважатися хозарами. Утім, у Тмутаракані могла бути чимала кількість і хозар за походженням, на яких єврейсько-хозарське купецтво і спиралося як на свою реальну силу” [Артамонов 2001, 607].

Під 1094 (6602) р. востаннє згадується в давньоруських літописах Тмутаракань, і згадки про хозар, які жили в ній, зникають з наших літописів назавжди [Патриаршая Десятая... 1965, 123; Лаврентьевская летопись 1962, 226; ПВЛ 1990, 342–343]. У більш пізній час це місто було відоме в письмових джерелах як Матарха, але хозар у ньому вже не було [Артамонов 2001, 608–609]. Однак це зовсім не означає, що у XII ст. хозари-іудеї не залишалися в Східному Причорномор’ї.

У XII ст. арабський географ ал-Ідрісі вже в передмові до свого твору “Нузхат ал-муштак фі іхтірак ал-афак” (“Відрада того, хто палко прагне перетнути світ”) указав на розташування країни хозар на східному березі Чорного моря (Нітас): “Море Нітас простирається на восток, омывая на юге землю Хараклийа (Гераклея. – О. Б.), землю Аструбули (Триполи. – О. Б.), берега Атрабзунда (Трапезунд. – О. Б.), землю Ашкала, землю Ланийа (Алания. – О. Б.). Крайний предел этого залива доходит там до [земли] ал-Хазарийа. Оттуда берег моря поворачивает вспять к Матрахе, продолжается до страны ар-Русийа, страны Бурджан (Дунайская Болгария. – О. Б.), устья реки Данабрис, минует устье реки Дану, доходит до узкого входа в канал [города] ал-Кунстантина...” [Коновалова 2006, 108]. Як відзначила у своїх коментарях перекладач тексту ал-Ідрісі І. Г. Коновалова, «можна зробити висновок, що в цьому випадку під словом “ал-Хазарійа” мається на увазі назва країни, а не міста» [Коновалова 2006, 133, прим. 17].

Далі, в описі 6 секції 6 клімату, де мова йде про маршрут від Трапезунда до міст Східного і Північно-Східного Причорномор’я, ал-Ідрісі вже згадує місто хозар: “От города ал-Ланийа до города Хазарийа, по которому именуются хазары, сорок пять миль. Это большой цветущий город, обильно орошаемый водами. Он стоит на реке. От города ал-Хазарийа до города Кира двадцать пять миль, а от последнего до [города] Куманийа, по имени которого названы куманы и [сам] этот город именуется Черной Куманией, – двадцать пять миль” [Коновалова 2006, 118]. Щодо цього пасажу І. Г. Коновалова зробила слушний коментар: “Цілком ймовірно, тут мова йде про якесь місто Північного Кавказу, не занадто добре відоме інформатору ал-Ідрісі, коли незабаром саму назву міста він пов’язував з етнонімом. Назву міста ал-Хазарійа ал-Ідрісі міг узяти із творів більш ранніх арабських географів, де йому є аналогії. Так, в ал-Хварізмі серед міст VI клімату згадується місто *ал-Хазар*. Вказівка ал-Ідрісі на те, що найближчими до *ал-Хазарії* пунктами є з одного боку аланське, а з другого боку куманське (половецьке) місто, дозволяє локалізувати місто *ал-Хазарійа* десь у західній частині Північного Кавказу. На підтвердження цього припущення можна послатися на статтю Лаврентіївського літопису, що відзначає під 1083 р. хозар у районі Тмутаракані” [Коновалова 2006, 84].

Мабуть, ці відомості ал-Ідрісі, що належать до XII ст., являють собою найостаннішу пряму згадку про хозар у районі Північно-Східного Причорномор’я. Відзначимо також такі особливості повідомлення ал-Ідрісі про хозар. По-перше, він не вказує на те, що вони іудеї. По-друге, арабський автор локалізує сучасних йому хозар на південь від Таманського півострова, тобто на землях Східного Причорномор’я.

Подальшу інформацію про їхню долю в цьому районі можуть дати відомості Плано Карпіні, що належать до першої половини XIII ст. Так, у першому списку народів Плано Карпіні помістив хозар серед народів Поволжя: "...Кипчиты, Команы, Брутахии, которые суть Иудеи, Мордвы, Турки, Хозары..." [Карпини 1957, 57]². Це перегукується з відомостями мусульманських авторів Дімашкі, Ібн ал-Асіра, Ібн Міскавейха, згідно з якими після катастрофи Хозарського каганату в 965 р. хозари повернулися на Нижню Волгу і потрапили під протекторат мусульманського Хорезму, результатом чого став перехід цієї частини хозар з іудаїзму в іслам [Заходер 1962, 152–157]. Про те, що у XII ст. хозари-мусульмани продовжували проживати на Нижній Волзі в м. Саксині, свідчить мусульманський мандрівник ал-Гарнаті [Гарнаті 1971, 27–30].

В іншому ж списку Плано Карпіні вже помістив хозар серед народів Кавказу: "С юга же к Комани прилегают Аланы, Чиркасы, Хозары, Греция и Константинополь, также земля Иберов, Кахи, Брутахии, которые слывут иудеями – они бреют голову, – также земля Цикков, Георгианов и Арменов и земля Турков" [Карпини 1957, 57]³. В обох випадках інтерес становлять не лише сусідні до черкесів хозари, а й загадкові брутахії, які, на відміну від хозар, були віднесені католицьким місіонером до числа іудеїв. На цей пасаж уже давно звернули увагу історики.

Так, російський історик XVIII ст. М. М. Карамзін був схильний ототожнювати сучасних йому буртанів із брутахіями Плано Карпіні [Карамзин 1992, 34, прим. 61]. У своїй примітці до "Історії держави Російської" він відзначив: "Доныне находится много Жидов в земле Черкесской; а Буртанами называется теперь особенный, неизвестного происхождения народ между Кубанью и Актаром, богатый медью и серебром". Крім того, на підставі згаданого фрагмента російських літописів під 1380 р. при перерахуванні народів, які виставили найманців в армію Мамає, буртаси вже були названі М. М. Карамзіним буртанами й охарактеризовані як іудеї: "...войско из Татар, Половцев, Хазарских Турков, Черкесов, Ясов, Буртанов или Жидов Кавказских, Армян и самих Крымских Генуэзцев..." [Карамзин 1992, 34, прим. 61].

Дуже характерно, що інформацію М. М. Карамзіна про буртанів і їхніх сусідів-євреїв цілком підтвердив у другій половині XVIII ст. Тунманн у своєму описі Кримського ханства. Так, описуючи населення Північно-Східного Причорномор'я, він відзначив: "Кроме ногаев и черкассов в стране живут еще авхассы в области Бешлибай на р. Лабе и в областях Шапсих, Шаши, Убух и Туби у Черного моря, к западу от Капети; донские казаки, называемые здесь сарикамыш-казалер (казаки с желтого тростника), а также сари инад; буртани, свободный, независимый народ, живущий оседло, из неизвестной мне поныне группы народов; евреи, которых здесь очень много; армяне и греки, живущие здесь главным образом ради торговли, цыгане и пр." [Тунманн 1991, 65–66]. Особливий інтерес становлять також дані Тунманна про тих, хто в його час проживав на північ від Кубані: "1) Б у р т а н и, или Бриттани, племя, отличающееся от черкассов и от ногайцев. Они живут между Кубанью и Актаром, свободны и независимы, остаются на одном месте и имеют в изобилии серебро и медь. 2) А к т а р, городок у Азовского моря, с гаванью и якорным грунтом; Актарский лиман соединяется здесь с упомянутым морем. На этом лимане находится остров Санет" [Тунманн 1991, 70]. Таким чином, свідчення Тунманна не тільки дозволяють бачити в сучасних йому буртанах і євреях дві окремі громади Північно-Західного Кавказу, а й доводять хронологічну спадкоємність носіїв етнонімів: *брутахії* (XIII ст.) – *брутани* (*британи*) – *буртани* (XVIII ст.). Як бачимо, буртани наприкінці XVIII ст. проживали в нижній течії Кубані і не були іудеями. У той же час їхніми сусідами були місцеві євреї.

Н. П. Шастіна підтримала деякі положення М. М. Карамзіна про походження брутахіїв Плано Карпіні. Так, у своїх коментарях до тексту Плано Карпіні вона відзначила: "...під Брутахіями варто мати на увазі буртасів, завойованих монголами

під час походу останніх на Волзьку Болгарію. Буртаси жили на правому березі Волги, у середній її течії, і були пов'язані з булгарами. У IX ст. буртаси були данниками хозар, серед яких було вельми поширене іудейство, що могло потрапити і до буртасів" [Карпини 1957, 57, прим. 139]. У той же час деякі дослідники були схильні локалізувати буртасів не лише на Середній Волзі, а й на Кавказі. Підставою для цього, зокрема, стали відомості російських літописів під 1380 р. про перебування буртасів у війську Мамає серед найманців із числа народів Північно-Східного Причорномор'я [Попов 1973, 115]. Однак цей пасаж заслуговує на окрему увагу.

У свій час М. І. Артамонов висловив досить цікаве припущення: "Плано Карпіні в 1245 р. згадує, поряд з аланами і черкесами, на Північному Кавказі хозар (брутахіі), які дотримувались іудейства. На цьому свідчення про хозар обриваються. Відрізані від Русі половцями, вони поступово злилися з останніми і зникли як самостійна одиниця" [Артамонов 2001, 611]. Щодо асиміляції залишків хозар половцями знайдуться певні заперечення, у той час коли зв'язок хозар із "брутахіями"-іудеями цілком можливий. У цій ситуації привертає увагу те, що "брутахіі" Плано Карпіні ототожнюються не з буртасами, яких традиційно локалізують на правобережжі Середньої Волги, а з тією групою населення, яка проживала на Західному Кавказі поруч з аланами, обезами, кахами, іберами та вірменами, тобто там, де буртаси ніколи не фіксувалися письмовими джерелами. Тому логічно вважати, що під "брутахіями" Плано Карпіні у другому випадку варто бачити не волзьких буртасів, а іншу етнічну групу, місцем проживання якої були землі Західного Кавказу. Необхідно врахувати, що етнічна назва "Брутахіі (Brutaques)" співзвучна не тільки етнонімі "Буртас", а й назві народу "Брухи", про яких у VI ст. писав Прокопій Кесарійський як про етнічну групу саме Західного Кавказу: "За пределами абасгов до Кавказского хребта живут брухи, находясь между абасгов и аланов. По берегу же Понта Эвксинского утвердились зихи" [Прокопий 1959, 383]. Отже, у хозарський час "Брухи" повинні були проживати на Західному Кавказі, але поза межами басейну Кубані. Це й заважає пов'язати їх із більш пізніми брутахіями.

У зв'язку з локалізацією брутахіїв-буртанів на Кавказі звернемо увагу на згадки російських літописів про перебування нібито буртасів у війську Мамає в 1380 р. Так, Воскресенський, Софійський, Никанорівський, Скорочені літописні зводи 1493 р. і 1495 р., а також інші пізньосередньовічні руські літописи, розповідаючи про склад найманців у війську Мамає під час Куликовської битви в 1380 р., розташовують буртасів серед народів Північно-Східного Причорномор'я: "...понаймовал Бесермены, и Армены, Фрязы, Черкасы, Ясы, Буртасы..." [Софиевская... 1853, 90; Воскресенская... 1856, 34; Никаноровская... 1962, 71; Сокращенный летописный свод 1493 г. 1962, 252; Сокращенный летописный свод 1495 г. 1962, 331]. Досить показово, що в Московському літописному зводі кінця XV ст. в цьому списку вже не згадані яси (алани), але фігурують буртаси: "...понаименови рати, Бесермены и Армены, Фрязы и Черкасы и Буртасы..." [Московский летописный свод конца XV в. 1949, 201]. Таким чином, ніщо не заважає вважати, що укладачі руських літописів помилилися через співзвучність назв і назвали буртанів добре знайомими буртасами. Що ж стосується першого списку народів у творі Плано Карпіні, де в переліку народів Поволжя згадані брутахіі, то цілком можливо, що тут мова йде про буртасів Середньої Волги. Ймовірно, співзвучність назв змусила італійського місіонера помилково назвати буртасів брутахіями. Як бачимо, М. М. Карамзін першим звернув увагу на цю плутанину в етнонімах.

Очевидно, інформація про перебування великого числа іудеїв у землі брутахіїв дала підстави Плано Карпіні вважати всіх брутахіїв іудеями. Можливо, у XIV–XV ст. під час переселення черкесів з гір Північно-Західного Кавказу на Передкавказьку рівнину з ними в район Актара, що в Східному Приазов'ї, переселилися нащадки брутахіїв – буртани, а також євреї, у яких варто бачити нащадків тмутарканських хозар-іудеїв і євреїв, а також тих брутахіїв, які навернулися в іудаїзм.

Однак не зрозуміло, кого описав ал-Ідрісі під назвою “хозари” у XII ст. у місцевості, розташованій на південь від Таманського півострова. Цілком імовірно, що ці хозари фігурують у другому списку народів Плато Карпіні, котрий співвідноситься з населенням Кавказу. Можливо, дані археології допоможуть вирішити це питання.

Так, у цьому ж районі і в післяхозарський період, буквально до XIV ст., існували трупоспалення (рис. 1), що здійснювалися під курганными насипами. При цьому одночасно відбувалися підкурганні поховання в кам'яних шухлядах. Кремаційні ж поховання на цих біритуальних курганных могильниках були урновими та безурновими, але переважали перші. Звичайно, після кремації на стороні попел із речами, що залишилися, зсипався в урну, яку закопували в землю на різну глибину. Безурнові поховання являють собою поховання попелу, зсипаного в яму [Армарчук, Дмитриев 2003, 216–217]. Є. О. Армарчук і О. В. Дмитриєв щодо походження таких поховань відзначили: “Яскраві складові місцевої культури кінця XI – першої половини XIII ст. створюють носії кремаційного поховального обряду, які у свою чергу генетично пов'язані з попереднім періодом VIII–X ст., коли тут раптово з'являється цей обряд. Зв'язок простежується в наступності і розвитку обряду трупоспалення, у речах і складі поховального інвентарю, у трансформації наприкінці XI – у першій половині XIII ст. звичаю VIII–IX ст. поміщати у військові поховання зброю як звичай супроводжувати поховання людини похованням коня” [Армарчук, Дмитриев 2003, 224].

І справді, у хозарський час на цій же території набули поширення кремаційні могильники салтівського типу (рис. 2) [Пьянков, Тарабанов, 1996; Пьянков 2001; Дмитриев 2003; Бубенок, Аксенов 2009, 112–115; Бубенок 2011, 159–195]. Аналізуючи ситуацію в Північно-Західному Причорномор'ї О. В. П'янков дійшов таких висновків: “У VIII ст. відбувається часткова зміна населення, що відобразилось у поширенні в окремих районах нового поховального обряду. На анапсько-геленджицькому узбережжі в Західному Закубанні, аж до гирла річки Псекупс, виявлено 20 могильників із кремаціями другої половини VIII–IX століть. Ці могильники займають компактну територію. Її північним кордоном правила річка Кубань, південним – північні схили Кавказького хребта, західним – берег Чорного моря, а східним – річка Псекупс. Кремації, що поширилися в регіоні, різко відрізняються за основними деталями обряду від попередніх і не пов'язані з ними своїм походженням. Для другої групи кремацій притаманні такі риси поховального обряду, як спалення інвентарю разом із небіжчиком, обов'язкове ритуальне псування інвентарю, будівництво невеликих і неглибоких могильних ям, розміщення інвентарю в тайничках і окремих ямках, присутність у похованнях великої кількості зброї і деталей спорядження бойового коня тощо. Для цієї групи кремацій не характерні поховання коней” [Пьянков 2001, 204].

Виходить, що частина носіїв кремаційного обряду в післяхозарський час інтегрувалася в адизьке суспільство, а інші продовжували зберігати свою культурну і, можливо, етнічну самобутність та були відомі під назвою *хозари*. Настільки тривале побутування етноніма *хозари* можна пояснити двома факторами. По-перше, носії кремаційного обряду з'явилися на Північно-Західному Кавказі разом з етнічними хозарами, і цей екзоетнонім закріпився за ними незалежно від їхнього походження. По-друге, у Північно-Східному Причорномор'ї могло з'явитися одне із племен хозарської конфедерації, у середовищі якого мали поширення кремації.

Відзначимо, що схожа ситуація існувала в хозарський час у басейні Сіверського Дінця. В історичній літературі існує думка, що самі хозари не брали особистої участі в підкоренні слов'янських племен, а здійснювали це за допомогою алано-болгарських племен басейну Сіверського Дінця [Плетнева 1967; Плетнева 1989]. На думку О. О. Тортіки, у “Повісті минулих літ” і в усній традиції ці алано-болгари були приховані під узагальнюючою назвою “Козарь” [Тортіка 2007, 21]. І, як це не дивно, там же також були виявлені етнічно неатрибутовані трупоспалення салтівського типу, еталонними з яких є знахідки із Сухої Гомольші [Аксенов, Михеев 2006].

Таким чином, можемо відзначити, що в хозарській і післяхозарській час етнополітикон *хозари* використовувався для позначення двох груп населення Північно-Східного Причорномор'я. По-перше, хозарами в письмових джерелах називали іудеїв Тамані, серед яких були як етнічні євреї, так і прозеліти-хозари. Ймовірно, що в післяхозарській час вони пішли в землі брутахіїв. По-друге, назва *хозари* могла поширюватися на язичників невідомого походження в районах південніше Тамані, які могли прийти до Східного Причорномор'я у складі хозарської орди.

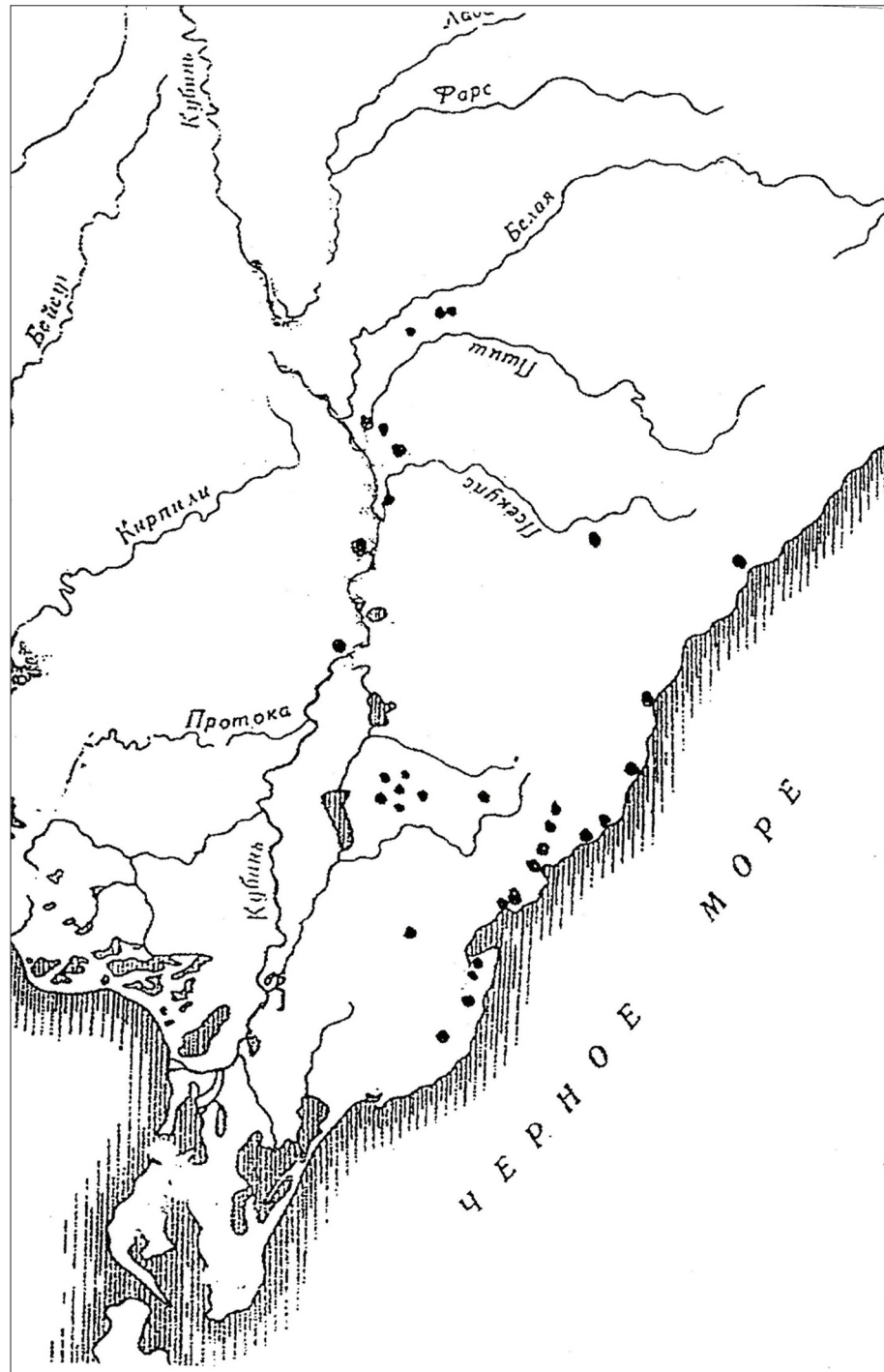

Рис. 1. Поширення кремаційних поховань на Північно-Західному Кавказі у другій половині X – до кінця XIII ст. (за даними О. В. П'янкова)

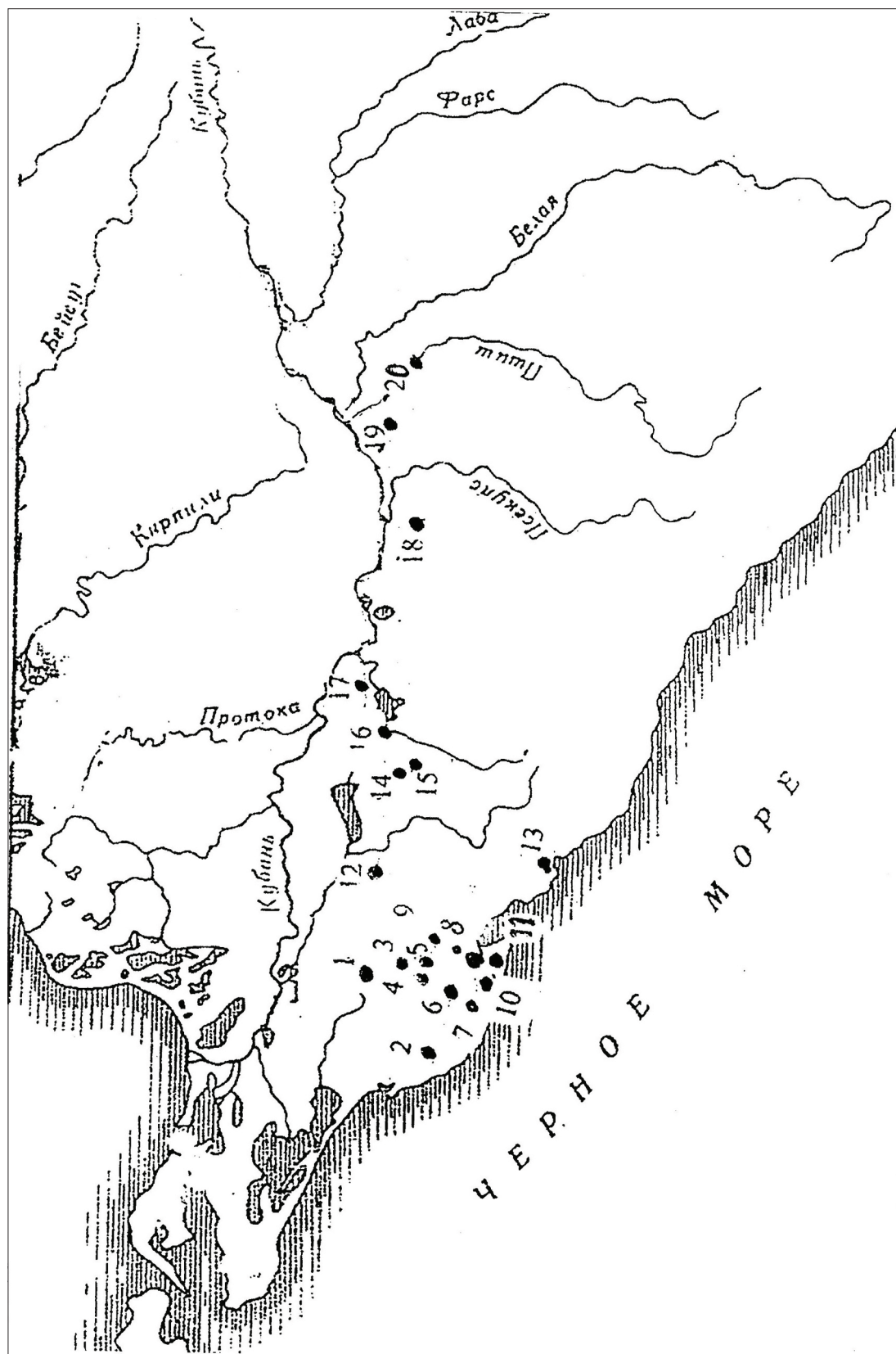

Рис. 2. Поширення кремаційних поховань на Північно-Західному Кавказі у другій половині VIII – до кінця IX ст. (за даними О. В. П'янкова)

¹ Основою для цієї статті стала одноіменна доповідь, прочитана 31 січня 2017 р. на XXV Міжнародній конференції з іудаїки (Сефер) у Москві.

² "...Cangiti, Comani, Brutachi, qui sunt Iudaei, Mordui, Torci, Gazari..."

³ "A meridie habet Alanos, Circassos, Gazaros, Graeciam, Constantinopolin, ac terram Iberorum, Cathos, Brutachios, qui dicuntur esse Iudaei, caput radentes per totum, terram quoque Cithorum atque Georgianorum, Armeniorum, Turcorum".

ЛІТЕРАТУРА

Аксёнов В. С., Михеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. "Сухогомольшанский могильник VIII–X вв." // **Хазарский альманах**. Т. 5. Киев – Харьков, 2006.

Армарчук Е. А., Дмитриев А. В. Памятники Северо-Восточного Причерноморья X–XIII веков // **Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII вв.** Москва, 2003.

Артамонов М. И. **История хазар**. Москва, 2001.

Бубенок О. Б., Аксенов В. С. Кто обитал в Сухой Гомольше в хазарское время? // **Хазарский альманах**. Т. 8. Киев – Харьков, 2009.

Бубенок О. Б., Радівілов Д. А. Ранні хозари на півдні Східної Європи // **Східний світ**, 2010, № 3.

Бубенок О. Б. Кремационный обряд захоронений хазарского времени на Северо-Западном Кавказе // **Боспорские исследования**. Вып. XXV. Симферополь – Керчь, 2011.

Воскресенская летопись // **Полное собрание русских летописей** (далее ПСРЛ). Т. VII. Санкт-Петербург, 1856.

Гадло А. В. **Этническая история Северного Кавказа. X–XIII вв.** Санкт-Петербург, 1994.

Гаркави А. Я. **Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.)**. Санкт-Петербург, 1870.

Гарнати. **Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.)** / Публ. О. Г. Большаков, А. Л. Монгайт. Москва, 1971.

Голб Н., Прицак О. **Хазарско-еврейские документы X века**. Москва – Иерусалим, 1997.

Дмитриев А. В. Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX веков // **Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII вв.** Москва, 2003.

Заходер Б. Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе**. Т. I. Горган и Поволжье в IX–X вв. Москва, 1962.

Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку // **Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР**. Вып. 37. Москва, 1963.

Ипатьевская летопись // **ПСРЛ**. Т. II. Санкт-Петербург, 1843.

Калинина Т. М. Торговые пути Восточной Европы в IX в.: по данным Ибн Хордадбеха и Ибн ал-Факиха // **История СССР**, 1986, № 4.

Карамзин Н. М. **История государства Российского**: Изд. 5-е. Кн. 2. Т. V. Москва, 1992.

Карпини П. История монгалов // Карпини П. **История монгалов**. Рубрук Г. **Путешествие в восточные страны**. Москва – Ленинград, 1957.

Коковцов П. К. **Еврейско-хазарская переписка в X в.** Ленинград, 1932.

Коновалова И. Г. **Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы**. Москва, 2006.

Лаврентьевская летопись // **ПСРЛ**. Т. I. Москва, 1962.

Московский летописный свод конца XV в. // **ПСРЛ**. Т. XXV. Москва – Ленинград, 1949.

Никаноровская летопись // **ПСРЛ**. Т. XXV. Москва – Ленинград, 1962.

Новосельцев А. П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа**. Москва, 1990.

Патриаршая Десятая или Никонова летопись // **ПСРЛ**. Т. X. Москва – Ленинград, 1965.

ПВЛ 1950. – **Повесть временных лет** / Под ред. Лихачева Д. С. Ч. II. Москва – Ленинград, 1950.

ПВЛ 1990. – **Повість врем'яних літ**. Літопис (за Іпатським списком). Київ, 1990.

Плетнева С. А. От кочевий к городам // **Материалы и исследования по археологии СССР**. № 142. Москва, 1967.

Плетнева С. А. **На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс.** Москва, 1989.

Плетнева С. А. **Половцы.** Москва, 1990.

Подосинов А. В. Северо-Восточная Европа в “Космографии” Равеннского Анонима // **Восточная Европа в исторической ретроспекции.** К 80-летию В. Т. Пашуто. Москва, 1999.

Попов А. И. **Названия народов СССР.** Ленинград, 1973.

Проконий из Кесарии. **Война с готами** / Пер. с греч. Кондратьева С. П. Москва, 1959.

Пьянков А. В., Тарабанов В. А. Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: единство происхождения или случайное сходство // **Проблемы археологии и истории Боспора. К 170-летию Керченского музея древностей.** Тезисы докладов юбилейной конференции. 25–27 июля 1996 г. Керчь, 1996.

Пьянков А. В. *Касоги/касахи/кашаки* письменных источников и археологические реалии Северо-Западного Кавказа // **Материалы и исследования по археологии Кубани.** Вып. 1. Краснодар, 2001.

Сокращенный летописный свод 1493 г. // **ПСРЛ.** Т. XXIII. Москва – Ленинград, 1962.

Сокращенный летописный свод 1495 г. // **ПСРЛ.** Т. XXIII. Москва – Ленинград, 1962.

Софиевская летопись // **ПСРЛ.** Т. VI. Санкт-Петербург, 1853.

Толочко П. П. **Кочевые народы степей и Киевская Русь.** Киев, 1999.

Тортика А. А. **Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы.** Харьков, 2006.

Тортика О. О. **Алано-болгарське населення Північно-Західної Хозарії в етносоціальному та геополітичному просторі півдня Східної Європи.** Автореф. дис. ... док. іст. наук. Харків, 2007.

Тунманн. **Крымское ханство.** Симферополь, 1991.

Чичуров И. С. **Византийские исторические сочинения: “Хронография” Феофана, “Бревиарий” Никифора.** Москва, 1980.

REFERENCES

Aksenov V. S., Mikheev V. K. (2006), «Naselenie Khazarского kaganata v pamiatnikah istorii i kultury. “Sukhogomolshanskiy mogilnik VIII–X vv.”», *Khazarskiy almanakh*, Vol. 5, Kyiv, Kharkiv, pp. 1–308. (In Russian).

Armarchuk E. A., Dmitriev A. V. (2003), “Pamiatniki Severo-Voatochnogo Prichernomor'ya X–XIII vekov”, in *Krym, Severo-Vostochnoye Prichernomorie i Zakavkazie v epokhu srednevekovia. IV–XIII vv.*, Nauka, Moscow, pp. 216–224. (In Russian).

Artamonov M. I. (2001), *Istoria khazar*, Ermitazh, Leningrad. (In Russian).

Bubenok O. B., Aksenov V. S. (2009), “Kto obital v Sukhoy Gomolsche v khazarskoe vremia?”, *Khazarskiy almanakh*, Vol. 8, Kyiv, Kharkiv, pp. 103–145. (In Russian).

Bubenok O. B., Radivilov D. A. (2010), “Ranni khazary na pivdni Skhidnoi Evropy”, *Shidnij svit*, No. 3, pp. 45–58. (In Russian).

Bubenok O. B. (2011), “Krematsionnyi obriad zakhoroneniy khazarского vremeni na Severo-Zapadnom Kavkaze”, *Bosporskie issledovaniya*, Vol. XXV, Simferopol, Kerch, pp. 159–195. (In Russian).

Chichurov I. S. (1980), *Vizantiyskie istoricheskie sochinenia: “Khronografia” Feofana, “Brevariya” Nikifora*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Gadlo A. W. (1994), *Etnicheskaya istoriya Severnogo Kavkaza. X–XIII vv.*, Izd. SPbU, Sankt-Peterburg. (In Russian).

Garkavi A. Ja. (1870), *Skazaniya musulmanskiikh pisateley o slavianakh i russkiikh (s poloviny VII veka do kontsa X veka po R.Kh.)*, Sankt-Peterburg. (In Russian).

Garnati (1971), *Puteshestvie Abu Khamida al-Garnati v Vostochnuyu i Centralnuyu Evropu (1131–1153 gg.)*, Publ.: O. G. Bolshakov, A. L. Mongait, Glav. red. vost. lit., Moscow. (In Russian).

Golb N., Pritsak O. (1997), *Khazarsko-eureyskie dokumenty X veka*, Gesharim, Moscow, Jerusalem. (In Russian).

Dmitriev A. V. (2003), “Mogilnik Durso – etalonnii pamiatnik drevnostey V–IX vekov”, in *Krym, Severo-Vostochnoye Prichernomorie i Zakavkazie v epokhu srednevekovia. IV–XIII vv.*, Nauka, Moscow, pp. 200–206. (In Russian).

“Ipatievskaya letopis” (1843), *Polnoe sobranie russkiikh letopisey*, Vol. II, Sankt-Peterburg. (In Russian).

- Kalinina T. M. (1986), “Torgovyie puti Vostochnoy Europy v IX v.: po dannym Ibn Khordad-bekha i Ibn al-Fakikha”, *Istoria SSSR*, No. 4, pp. 68–82. (In Russian).
- Karamzin N. M. (1992), *Istoria gosudarstva Rossiyskogo*: 5th edition, Book 2, Vol. V, Moscow. (In Russian).
- Karpini Plano (1957), “Istoria mongalov”, *Karpini Plano*, “Istoria mongalov”, *Rubruk Gillom*, “*Puteshestvie v vostochnye strany*”, Geografiz, Moscow, Leningrad, pp. 1–65. (In Russian).
- Kokovsov P. K. (1932), *Eureysko-khazarская perepiska v Xv.*, AN SSSR, Leningrad. (In Russian).
- Konova I. G. (2006), *Al-Idrisi o stranakh i narodakh Vostochnoy Europy*, RAN, Moscow. (In Russian).
- “Lavrentievskaya letopis” (1962), *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, Vol. I, Moscow. (In Russian).
- “Moskovskiy letopisnyi svod kontsa XV v.” (1949), *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, Vol. XXV, AN SSSR, Moscow, Leningrad. (In Russian).
- “Nikanorovskaya letopis” (1962), *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, Vol. XXV, AN SSSR, Moscow, Leningrad. (In Russian).
- Novoseltsev A. P. (1990), *Khazarское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- “Patriarshaya Desiataya ili Nikonova letopis” (1965), *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, Vol. X, Nauka, Moscow, Leningrad. (In Russian).
- Povest vremennykh let* (1950), Likhachev D. S. (Ed.), Vol. II, AN SSSR, Moscow, Leningrad. (In Russian).
- Povist’ vrem’yaenykh lit* (1990), Litopys (za Ipats’kym spyskom), Rad. pismennyk, Kyiv. (In Ukrainian).
- Pletneva S. A. (1967), “Ot kocheviy k gorodam”, *Materialy i issledovania po arkheologii SSSR*, Vol. 142, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Pletneva S. A. (1989), *Na slaviano-khazarском пограничье. Dmitrievskiy arkheologicheskiy kompleks*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Pletneva S. A. (1990), *Polovtsy*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Podosinov A. V. (1999), “Severo-Vostochnaya Europa v “Kosmografii” Ravennskogo Anonima”, in *Vostochnaya Europa v istoricheskoy retrospektii. K 80-letiu V. T. Pashuto*, Nauka, Moscow, pp. 227–236. (In Russian).
- Popov A. I. (1973), *Nazvania narodov SSSR*, Nauka, Leningrad. (In Russian).
- Prokipiy iz Kesarii (1959), *Voyna s gotami*, Transl. from Greek. by S. P. Kondratiev, AN SSSR, Moscow. (In Russian).
- Piankov A. V., Tarabanov V. A. (1996), “Krematsinnye pogrebenia Kubani i Podonnia saltovskogo vremeni: yedinstvo proiskhozhdenia ili sluchainoe skhodstvo”, in *Problemy arkheologii i istorii Bospora. K 170-letiu Kerchenskogo muzeya drevnostei. Tezisy dokladov yubileinoi konferentsii. 25–27 iulia 1996 g.*, Kerch, pp. 61–64. (In Russian).
- Piankov A. V. (2001), “Kasogi/kaskhi/kashaki pismennykh istochnikov i arkheologicheskie realii Severo-Zapadnogo Kavkaza”, in *Materialy i issledovania po arkheologii Kubani*, Vol. 1, Krasnodar, pp. 198–208. (In Russian).
- “Sokraschennyi letopisnyi svod 1493 g.” (1962), *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, Vol. XXIII, AN SSSR, Leningrad. (In Russian).
- “Sokraschennyi letopisnyi svod 1495 g.” (1962), *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, Vol. XXIII, AN SSSR, Leningrad. (In Russian).
- “Sofievskaya letopis” (1853), *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, Vol. VI, Sankt-Peterburg. (In Russian).
- Tolochko P. P. (1999), *Kochevye narody stepei i Kievskaya Rus’*, Abris, Kyiv. (In Russian).
- Tortika A. A. (2006), *Severo-Zapadnaya Khazaria v kontekste istorii Vostochnoy Europy*, KHGAK, Kharkiv. (In Russian).
- Tortika O. O. (2007), *Alano-bolgarske naseleennia Pivnichno-Zakhidnoi Khozarii v etnosocialnimu ta geopolitychnomu prostori pivdnia Skhidnoi Europy. Avto-ref. ... dys. dok. ist. nauk*, Kharkiv. (In Ukrainian).
- Tunmann (1991), *Krymskoe khanstvo*, Tavria, Simferopol. (In Russian).
- Zakhoder B. N. (1962), *Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostochnoy Europe*, Vol. I. Gorgan i Povolzhie, AN SSSR, Moscow. (In Russian).

Zimin A. A. (1963), "Pamiat' i pokhvala Iakova Mnikha i Zhitie kniazia Vladimira po drev-neishemu spisku", *Kratkie soobschenia Instituta slavianovedenia AN SSSR*, Vol. 37, Moscow, pp. 69–74. (In Russian).

"Voskresenskaya letopis'" (1856), *Polnoe sobranie russkikh letopisey*, Vol. VII, Sankt-Peterburg. (In Russian).

До питання про історичну долю хозар Північно-Східного Причорномор'я

О. Б. Бубенок

Дотепер у сучасній історіографії не склалося однозначної думки щодо долі хозар Тамані і сусідніх територій в XI–XII ст. Письмовими джерелами поява хозар у Східному Причорномор'ї була відзначена вже на початку VIII ст. Дані хозарсько-єврейських документів свідчать про постійне перебування хозар на Північно-Західному Кавказі аж до катастрофи Хозарського каганату в другій половині X ст. Традиційно цих хозар відносять до іудеїв. Давньоруські літописи, подаючи відомості про Тмутараканське князівство, неодноразово згадували хозар при описі подій XI ст. У XII ст. арабський географ ал-Ідрісі неодноразово вказував на перебування країни хозар на східному березі Чорного моря. У середині XIII ст. Плано Карпіні помістив хозар серед народів Кавказу. Але він не назвав цих хозар іудеями. Іудеями він назвав "брутахіїв", які були на Кавказі сусідами черкесів і хозар. Іноді брутахіїв плутають з бургасами, які мешкали на Середній Волзі. Це є наслідком співзвучності назв народів. Не виключено, що серед брутахіїв могли бути нащадки хозарів-іудеїв з Тамані. Що ж стосується хозар, про яких писав у XII ст. ал-Ідрісі, то це могли бути не обов'язково нащадки етнічних хозар, а й населення, яке могло з'явитися тут разом з хозарами. На користь цього свідчать дані археології. Так, південніше Тамані в післяхозарський період існували трупоспалення, що містилися під курганными насипами. Але ще у VIII–X ст. на цій же території набули поширення ґрунтові кремаційні поховання салтівського типу.

Ключові слова: хозари, Тамань, Тмутаракань, брутахії, бургаси, іудеї, кремації

К вопросу об исторической судьбе хазар Северо-Восточного Причерноморья

О. Б. Бубенок

До сих пор в современной историографии не сложилось однозначного мнения относительно судьбы хазар Тамани и соседних территорий в XI–XII вв. Письменными источниками появление хазар в Восточном Причерноморье было отмечено уже в начале VIII в. Данные хазарско-еврейских документов свидетельствуют о постоянном пребывании хазар на Северо-Западном Кавказе вплоть до катастрофы Хазарского каганата во второй половине X в. Традиционно этих хазар относят к иудеям. Древнерусские летописи, сообщая известия о Тмутараканском княжестве, неоднократно упоминали хазар при описании событий XI в. В XII в. арабский географ ал-Идриси неоднократно указывал на существование страны хазар на восточном берегу Черного моря. В середине XIII в. Плано Карпини поместил хазар среди народов Кавказа. Но он не назвал этих хазар иудеями. Иудеями он назвал "брутахиев", которые являлись на Кавказе соседями черкесов и хазар. Иногда брутахиев путают с бургасами, которые проживали на Средней Волге. Это является следствием созвучия названий народов. Не исключено, что среди брутахиев могли быть потомки хазар-иудеев из Тамани. Что же касается хазар, о которых писал в XII в. ал-Идриси, то это могли быть не обязательно потомки этнических хазар, но и население, которое могло появиться здесь вместе с хазарами. В пользу этого свидетельствуют данные археологии. Так, южнее Тамани в послехазарский период существовали трупосожжения, которые находились под курганными насыпями. Но еще в VIII–X вв. на этой же территории получили распространение ґрунтовые кремационные захоронения салтовского типа.

Ключевые слова: хазары, Тамань, Тмутаракань, брутахии, бургасы, иудеи, кремации

Стаття надійшла до редакції 03.10.2017